

Restanten van de Hagenpoort

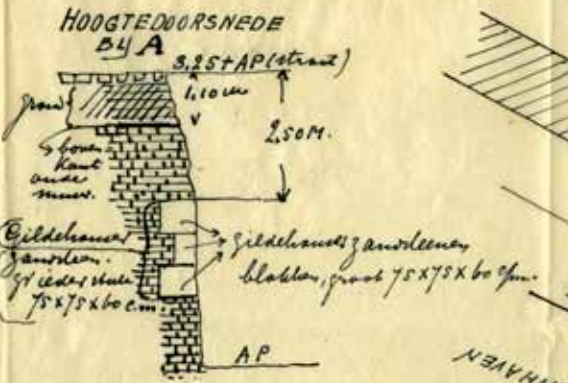
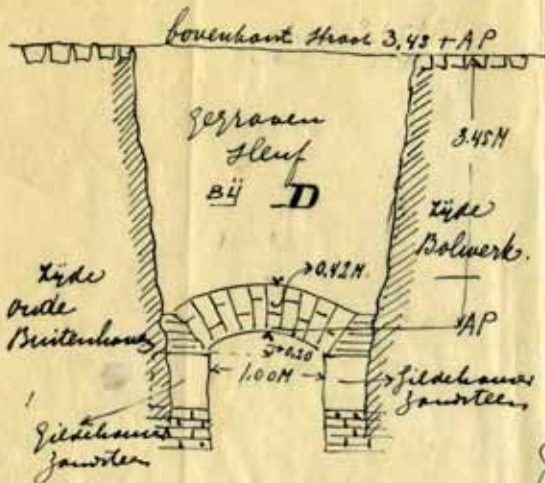
door Alexander Jager

Een betrekkelijk onopvallende component van het cultuurhistorische erfgoed in meerdere Nederlandse binnensteden wordt gevormd door restanten van middeleeuwse stadsmuren. Het merendeel van deze gebouwde structuren is verdwenen; steden met een intacte middeleeuwse ommuring bestaan niet in ons land. Wel zijn in diverse steden, die ooit een dergelijk bouwwerk bezaten, soms delen ervan bewaard gebleven. In Kampen zijn op de meeste locaties van het stadsmuurtracé de bovengrondse delen van de stadsmuur weliswaar verdwenen, maar bevat het bodemarchief vaak nog belangrijke resten. Het geheel van deze overblijfselen vormt een palet aan gegevens omtrent een prominent bestanddeel van de middeleeuwse burgerlijke bouwkunst in de stad.

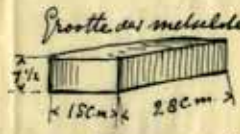
In het oostelijke deel van Kampen, namelijk aan de IJsselkade en de ruggelings aangrenzende delen van de Voorstraat en de Oudestraat, zijn indrukwekkende overblijfselen van de stadsmuur in het straatbeeld te bezichtigen. Hiertoe behoort ook een stoere stadspoort, de Koornmarktspoort. Elders in de stad is - voor zover bekend - geen opgaand muurwerk van de stadsmuur meer aanwezig, maar zijn er nog wel twee stadspoorten: de Broederpoort en de Cellebroederspoort, die beide uit de 15de eeuw dateren. De Koornmarktspoort is 14de-eeuws en vormt, doordat het bouwwerk zijn oorspronkelijke gedaante goed behouden heeft, in meerdere opzichten een bezienswaardig monument.

Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek naar de stadsmuur heeft zowel ad hoc als gericht plaatsgevonden; met gericht onderzoek wordt bedoeld dat er in de planning van de bouwactiviteit rekening mee gehouden is. Belangrijke ad hoc onderzoeken vonden plaats in 1979, 1984 en 1985, waarbij door amateurarcheologen, met name leden van de Werkgroep van het Kamper Museum, diverse onderdelen van de stadsmuur zijn opgegraven en gedocumenteerd, zoals stroken schildmuur in 1979 en 1985, en een halfronde muurtoren in 1984.

Gericht onderzoek aan de stadsmuur heeft onder andere plaatsgevonden

Kampen, 12 maart
1921
A.J. Reijers

18cm hoogte metselwerk
breedte
13 lagen steen

Notities van A.J. Reijers van de situatie van Hagenpoort en omgeving met gegevens die werden verkregen bij de aanleg van een riool in maart 1921. Collectie Frans Walkate Archief.

in het kader van de vernieuwing van de waterkering in de stad in 2001 en 2002, waarbij de werkzaamheden zowel bouwhistorisch als archeologisch zijn begeleid. Dit onderzoek beperkte zich evenwel tot het oostelijke deel van de stadsmuur, langs de IJsselzijde. De hier aanwezige muurdelen bleven, toen de muur in de 19de eeuw zijn defensieve functie verloren had, behouden ter bescherming tegen hoogwater. Met de realisering van de recente waterkering zijn deze muurdelen in die functie gerehabiliteerd. Vanwege voortdurende bodemversturende activiteiten in de stad zullen geregeld resten van de stadsmuur en andere archeologisch waardevolle spo-

Nederlandse steden met middeleeuwse stadsmuren

Tot de aanleg van een ommuring kon niet autonoom door de magistraat van een nederzetting worden besloten. Een nederzetting diende, om dit bouwwerk te kunnen aanleggen, hiertoe gerechtigd te zijn door de stedelijke status te bezitten. Hiervoor was doorgaans officiële erkenning vereist in de vorm van een stadsrecht. Andere factoren waren eveneens van belang. De aanleg van een ommuring betekende de realisering van een immens bouwwerk, waarvoor een gerichte mate van stadsplanning en voldoende bouwcapaciteit (vakmensen en bouw materiaal) vereist was. Beslissend voor de totstandkoming van het kapitaalsintensieve bouwwerk, waar in de regel tientallen jaren aan gewerkt werd, was de financiële draagkracht van de inwoners. Om de hoge kosten te bestrijden bleef de realisering van een ommuring dan ook voorbehouden aan steden met een stabiele en welvarende economie.

De factoren die tot stadswording in Nederland bijdroegen zijn uiteenlopend. In de regel was de stadswording het resultaat van meerdere oorzaken, maar een enkele factor kon een prominente of doorslaggevende rol spelen, zoals de aanwezigheid van een bisschoppelijke hof (Maastricht en Utrecht), de aanwezigheid van een kasteel (Middelburg, Deventer), of de stichting door een landsheer (Den Bosch, Hattum). Het voorname karakter van deze steden kwam - mede - tot uitdrukking door de aanwezigheid van een stadsmuur. Na voltooiing van de ommuring waren de stedelingen verzekerd van hun 'burgerlijke vrijheid' en heerste er 'stadsvrede' (stedelijke juridische bepalingen) temidden van een onveilige feodale en agrarische samenleving.

Het ontstaan en de opbloei van Kampen was vooral te danken aan de overslaghandel via de IJssel, waardoor de stad een belangrijke havenfunctie kreeg. Ook voor Kampen moet toestemming van hogerhand essentieel geweest zijn voor het aanbrennen van de ommuring. Het landsheerlijke gezag berustte bij de bisschop van Utrecht en pas na diens juridische verheffing van Kampen tot stad kon begonnen worden met dit bouwwerk. Van Kampen is overigens geen stadsrecht bewaard gebleven, maar waarschijnlijk verkreeg de stad dit recht in 1230 na hulp van de inwoners aan de kerkvorst bij diens veldtocht tegen de Drenten.²

De stadsmuur van Kampen is gefaseerd aangelegd. De oudste ommuring kwam tot stand in de tweede helft van de 13de en het begin van de 14de eeuw, een nadere datering laat zich (voorlopig) voor deze fase niet vaststellen. Door groei van het stedelijke gebied volgden twee uitbreidingsfasen in de 14de eeuw en ten slotte een laatste uitbreiding in de periode 1462-1505.

G. Proper. De Hagenpoort. Olieverf op doek. 50 x 70 cm. Schenking van de heer en mevrouw Proper-van Trigt. Collectie Frans Walkate Archief.

Tijdens deze fase werd het stedelijke areaal van 22 hectare uitgebreid met circa 18 hectare.

In de meeste steden met een middeleeuwse ommuring, zoals Den Bosch, zien we eveneens dat de muur met de uitbreiding van de stad meegroeide. De 13de-eeuwse muur in Den Bosch omsloot slechts een beperkt deel van de nederzetting, namelijk de markt. Een veel groter gebied werd omsloten door de stadsmuur waarmee men vanaf het einde van de 13de eeuw begon te bouwen. Omstreeks het midden van de 14de eeuw was deze muur voltooid.³ Tijdens de uitbreidingsfasen van de Kamper stadsmuur werden niet-functionele delen gesloopt. Van de jongste toestand van de ommuring verschaften enkele laatziende-eeuwse en zeventiende-eeuwse vogelvluchtkaarten van de stad een behoorlijke indruk. We krijgen hierdoor een impressie van dit bouwwerk, bestaande uit stroken schildmuur tussen halfronde muurtorens, ronde uitgebouwde torens en poortgebouwen.

Een stadsmuur bood de inwoners veiligheid tegen eventuele aanvallen, al was hiervoor wel een actief en efficiënt verweer vereist. Verder kon aan de poorten eenvoudig de toegang tot de stad worden gecontroleerd. Ten slotte

demonstreerde een stad met de grimmige ommuring, die ongenaakbaar tegen het platteland afstak, onmiskenbaar haar juridische status.

Diverse plaatsen, die ooit een stadsmuur verkregen, bezaten in hun hoedanigheid als stad, of in hun prestedelijke fase, een voorloper van het defensieve werk in de vorm van een aarden wal of gracht, al dan niet met een palissade. Kampen is nooit voorzien geweest, voorafgaande aan de bouw van de stadsmuur, van een aarden wal; wel kende de nederzetting in de prestedelijke periode bescherming in de vorm van een stadsgracht, namelijk de Burgel, waarvan de huidige vorm gefaseerd tot stand kwam.

Met de invoering van geschut, en de voortdurende technische verbetering daarvan, vonden diverse aanpassingen van het stedelijk defensief systeem plaats. Uiteraard begonnen de steden zelf geschut in hun afweer toe te passen. In 1461 begon de Raad van Kampen de stadsmuur permanent van geschut te voorzien.⁴ De voornaamste wijziging aan het defensieve systeem zelf bestond op den duur uit het aanbrengen van aarden wallen. Dit waren geen structuren die de periferie van het stedelijke areaal eenvoudig volgden, maar strakke gebastioneerde patronen, gecombineerd met waterpartijen, om de stad zo efficiënt mogelijk te kunnen verdedigen.

De rol van de stadsmuur werd hierbij teruggedrongen. In de 16de en 17de eeuw zou aan de landzijde van Kampen de modernisering van de vestingwerken volgens de heersende opvattingen worden uitgevoerd, waarbij echter - als vanouds - stadspoorten toegang tot de stad verleenden. Aan de IJsselzijde vonden eveneens aanpassingen van het vestingwezen plaats, maar lang niet zo drastisch als aan de landzijde. De stadsmuur bezat hier veel poorten voor het verkeer van de kade naar de stad en vice versa. Vanwege het economische belang diende dit verkeer niet al te zeer te worden gehinderd.

De bouw van een stadsmuur

Kampen is weliswaar niet de eerste stad in Nederland die een stadsmuur aanlegde, een groepje steden dat hier in de 12de eeuw of eerste helft van de 13de eeuw mee begon, zoals Utrecht, Deventer en Maastricht, zijn wat dat betreft de koplopers. Toch onderscheidt Kampen zich doordat men relatief snel begonnen is met de aanleg van een defensief werk, gezien het feit dat de plaats als nederzetting pas in de eerste helft van de 12de eeuw ontstaan is.

Het ontwerp voor de poorten is ongetwijfeld niet in Kampen zelf ontwikkeld, maar overgenomen van voorbeelden elders in het land, mogelijk Deventer. Voor de aanleg van de eerste stadspoorten in Nederland oriënteerde men zich op buitenlandse bouwwerken, met name Romeinse voor-

beelden, waarbij vooral de Porta Nigra in Trier belangrijk moet zijn geweest. De gedaante van iedere Kamper poort volgde een basaal bouwkundig idioom, waarbij een poorthuis, een rechthoekig gebouw met doorgang, tot stand kwam. Hierbij ontleende men weliswaar ideeën voor de algemene opzet aan vergelijkbare bouwwerken, maar kwam geen exacte kopie tot stand. Het uitgangspunt was overname van de essentiële onderdelen. De Kamper poorten bezaten een gesloten uiterlijk, doordat slechts weinig openingen waren aangebracht om nodeloze kwetsbaarheid te vermijden. Wel kregen de meeste poorten enig architectonisch onderscheid door toegevoegde elementen, zoals een kantéling of arkeltorens. Alle poorten waren voorzien van een kap, met daaronder één of twee verdiepingen.

Bij sommige poorten, de hoofdpoorten, was het poorthuis voorzien van twee zijdelings aangebrachte torens die naar de veldzijde gericht waren; alleen in het geval van de Broederpoort is sprake van vier flankerende torens, waarvan één tweetal aan de stadszijde staat en het andere aan de veldzijde is opgetrokken. Alle drie de bestaande Kamper poorten behoorden, evenals de Hagenpoort, tot de hoofdpoorten.

De drie overgebleven stadspoorten van Kampen zijn thans permanent geopend. Voor het afsluiten waren oorspronkelijk stevige deuren aangebracht. Tijdens de werkzaamheden aan de Koornmarktspoort ten behoeve van de waterkering in 2001, kwam een duimgeheng te voorschijn dat in een natuurstenen blok stak, en waar ooit één van de afsluitdeuren van de poort in heeft gehangen. Een vergelijkbaar systeem moet bij de Hagenpoort aanwezig zijn geweest. De poortdeuren waren waarschijnlijk van ijzerbeslag voorzien, met de mogelijkheid om aan de binnenzijde extra balken aan te brengen voor meer stevigheid bij eventueel geweld. Voor verdere bescherming was de poort voorzien van een valhek. In 1527 en 1528 werden deuren en valhek van de Hagenpoort vernieuwd.⁵ F. Hogenberg vervaardigde in 1575, ter gelegenheid van het glorieuze moment van inname van de stad door Staatse troepen in 1572, een fraaie kopergravure waarop de Hagenpoort - met valhek - zichtbaar is.

De stedelijke overheid organiseerde de nieuwbouw van de stadsmuur, maar tot ver in de 14de eeuw waren burgers in Kampen verantwoordelijk voor het onderhoud van het segment van de muur indien hun erf hieraan grensde. Wanneer door plichtsverzuim bouwvalligheid optrad, diende de verantwoordelijke burger niet alleen het herstel van het werk te betalen, maar tevens honderd schellingen boete.⁶ Later in de 14de eeuw werden de taken van controle en herstel door de Raad overgenomen.⁷ Hiervoor werden jaar

Inneming van Kampen door de Staatse troepen. Kopergravure door Frans Hogenberg. 1575. Collectie Frans Walkate Archief.

lijks twee schepenen voor de duur van een jaar tot muurmeesters benoemd.⁸ Muurmeesters worden voor het eerst vermeld in 1390.⁹ In een eigen boekhouding, met daarin de uitgaven aan arbeidsloon, bouwmaterialen en gereedschap, legden zij verantwoording af aan de Raad.¹⁰ In 1505 waren er overigens vier muurmeesters aangesteld, hetgeen te maken zal hebben gehad met afrondende controles van de toen uitgevoerde nieuwbouw van de stadsmuur.

Het functioneren van de Hagenpoort

Vanaf het begin van de 14de eeuw, toen de ommuring van Kampen in zijn eerste fase voltooid werd, trad de toegangscontrole tot de stad met behulp van poorten in werking. Ook bij de gebastioneerde delen van het stedelijke vestingwerk verliep de toegang via de poorten. 's Nachts en bij gevaar gingen de deuren uiteraard op slot. De Hagenpoort duikt in historische bronnen in

1435 voor het eerst op vanwege werkzaamheden aan het slot. Te Kampen waren poorten slechts bij uitzondering 's avonds geopend. Gedurende de middeleeuwen hield men 's avonds soms een enkele stadspoort open, om degenen die buiten de stadspoorten woonden gelegenheid te bieden een nachtelijke kerkdienst bij te wonen.¹¹

De poorten in een stadsmuur functioneerden uiteraard alleen met een afdoende bewaking. Het openen en sluiten van de poorten was een taak voor de burgers, maar hoe deze wacht in Kampen precies geregeld was is onbekend. In Nijmegen mochten de poortwachters oorspronkelijk zelf de sleutels van 'hun' poort bewaren. Later voerde men een andere bepaling in. Op elke poort werd een klokje geplaatst, dat 's avonds, voor het sluiten van de poort geluid werd. Hierna leverde de poortwachter de sleutels in bij de eerste burgermeester, waar hij ze de ochtend van de volgende dag weer ophaalde.¹²

De poortgebouwen waren meer dan slechts een doorgang in de ommuring; de verdieping(en) erboven dienden als wachtlokaal, maar de Raad kon de ruimten ook verhuren als woonruimte en soms waren ze in gebruik als gevangenis. Omstreeks het midden van de 16de eeuw was boekdrukker Peter Warnerssen gevangen gezet in de Hagenpoort op verdenking van ketterij. Na ondervraging op het Raadhuis zou hij weer in de poort opgesloten worden, maar enkele vrienden wisten hem te bevrijden.¹³

Iconografische bronnen

Over het uiterlijk van de eerste Kamper stadsmuur bestaan geen gegevens. De latere fasen van de stadsmuur kenden een bepaalde regelmaat in opbouw, maar er waren ook duidelijke verschillen, zoals de wisselende lengte van de stroken schildmuur, en het uiterlijk van de poorten. Zodoende vormen de Kamper poorten, inclusief de gesloopte exemplaren, waaronder de Hagenpoort, een groep unieke bouwwerken.

Het uiterlijk van de Hagenpoort is vastgelegd op enkele tekeningen en foto's. De oudste afbeelding van deze poort is op de kaart van J. van Deventer uit circa 1560, maar de weergave is te schetsmatig om er details aan te ontleen. Op de al genoemde kopergravure van F. Hogenberg wordt de gedaante van de Hagenpoort, bestaande uit een poorthuis met twee flankerende torens, getoond. De kaart van P. Utenwael (1598) en die van J. Blaeu (1649) bevestigt deze opzet. In plattegrondvorm wordt het basisconcept van een rechthoekig poortgebouw, geflankeerd door twee torens, eveneens getoond op de kadastrale minuut uit 1818.

Een tekening door A. Beerstraten van omstreeks 1665 toont de poort vanuit het noorden, zodat een indruk wordt verkregen vanaf de veldzijde. Het rechthoekige hoofdgebouw bezat toen boven de poortdoorgang een tweetal kloosterkozijnen. De onderste openingen waren voorzien van vensterkooien, vergelijkbaar met die van het Oude Raadhuis. De eerste verdieping van het rechthoekige hoofdgebouw werd afgesloten door een kantéling. Het opgaande muurwerk van het hoofdgebouw boven de verdieping was zeskantig en werd eveneens afgesloten door een kantéling. Een spitse kap dekte de toren af. De flankerende torens waren vanaf de verdieping van het hoofdgebouw eveneens zeskantig, bezaten een kantéling en eveneens een spitse kap. Op de tekening door Beerstraten vertoont de westelijke zijtoren geen openingen, maar heeft de oostelijke tegenhanger een tweetal kloosterkozijnen. De tweede verdieping en de zolder van het hoofdgebouw hebben in het noordelijke gevelvlak een tweetal kloosterkozijnen. Het aangrenzende muurvlak ten oosten bezit daarentegen slechts één kloosterkozijn. Aan de zuidzijde (stadskant) van de oostelijke flanktoren is een klein torentje met spits aanwezig.

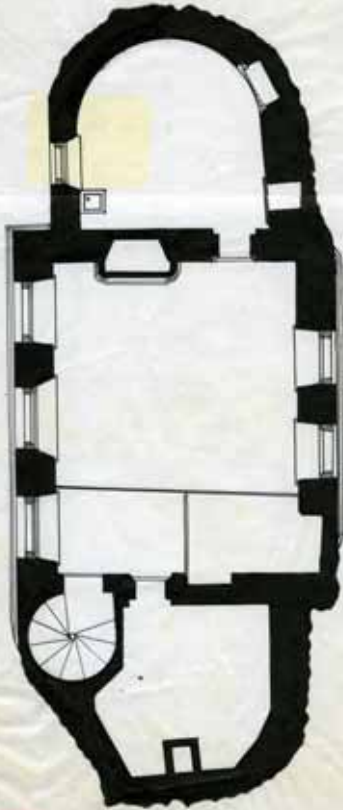
Een fraaie aquarel van J.J. Fels uit het midden van de 19de eeuw toont de Hagenpoort vanaf de Oude Buitenhaven. In het noordelijke gevelvlak is de verdieping geopend met de twee bekende kloosterkozijnen; het vlak erboven is gesloten. Het muurwerk eindigt in een spitsboogfries. Als vanouds is het poorthuis gedekt door een spits, al is, door de verwijdering van de kantéling, nu een insnoering zichtbaar. De voorstelling toont ook de oostelijke flanktoren, die beroofd is van zijn spits en een hellend plat dak bezit. Ook het muurwerk hiervan eindigt in een spitsboogfries. De kleine toren aan de zuidzijde van de flanktoren moet het in deze fase eveneens zonder spitsbekroning stellen. Het zicht op de poortdoorgang wordt ontnomen door een éénlaagshuisje, ter plaatse van de voormalige muur, een teken van fysiek verval der vestingwerken.

In de nadagen van het bestaan van de Hagenpoort zijn nog enkele foto's genomen van dit markante bouwwerk, dat het straatbeeld ooit nadrukkelijk bepaalde. Kort voor de sloop werd van de eerste verdieping nog een opmeting vervaardigd.¹⁴ Dankzij deze tekening weten we dat in het torentje aan de zuidzijde van de oostelijke flanktoren een spiltrap aanwezig was.

De waarneming

De Hagenkade is een straat ten zuiden van de noordelijke beëindiging van de Burgel. Aan de noordzijde van de Hagenkade kruist deze straat met de

1891

Opmeting door A.J. Reijers van de plattegrond van de eerste verdieping van de Hagenpoort kort voor de afbraak. Collectie Frans Walkate Archief.

Oudestraat. In verband met rioleringswerkzaamheden in 2008 in de Oudestraat was een uitstroom gepland in de Burgel waarvoor een bouwput was aangelegd. Op dit punt stuitte men op het fundament van de Hagenpoort, waarvan muurwerk zowel aan de noord- als zuidzijde in de bouwput aanwezig was.

Door de werkzaamheden bestond de mogelijkheid om enkele waarnemingen aan het bouwwerk te verrichten. Geobserveerd kon worden een deel van het rechthoekige hoofdgebouw en een deel van de westelijke flanktoren. Het muurwerk vormde constructief, al aan de basis van het metselwerk, één geheel, zodat hoofdgebouw en aangetroffen zijtoren gelijktijdig aangelegd moeten zijn.

De top van het muurwerk bevond zich op 2.21 meter +NAP (hoofdgebouw) en 1.94 meter +NAP (flanktoren). Het muurwerk was gefundeerd op loodrecht in de grond gedreven ronde eikenhouten palen met een diameter van circa 12-14 centimeter. De palen stonden geclusterd in bundels door eiken planken van

8-9 centimeter breedte en 3 centimeter dikte. De palen waren aan de bovenzijde afgezaagd, de onderzijde kon niet worden bereikt. De top van het palenfundament van het hoofdgebouw bevond zich op circa 0.71 meter -NAP en dat van de flanktoren op circa 0.79 meter -NAP.

De aanlegdiepte van het fundament van de Hagenpoort is enigszins vergelijkbaar met delen van de stadsmuur langs de Hagenkade, aan de zuidwestzijde van de Oude Buitenhaven, die in 1996 zijn ingemeten met behulp van boringen. Ook dit muurwerk, dat uit de tweede helft van de 15de eeuw dateerde, was gefundeerd op staande houten paaltjes. De ongeveer 57.5 meter lange strook van het nog aanwezige muurwerk verschilde in aanlegdiepte. Het westelijke deel bevond zich op 0.50 meter -NAP, afhellend naar

het oosten tot 0.90 meter –NAP.¹⁵ Van het rechthoekig hoofdgebouw en de flanktoren zijn een 10-lagenmaat genomen waarbij enig verschil bleek. Eerstgenoemde structuur leverde een meting van circa 100 centimeter op, terwijl bij het andere gebouwdeel 95 centimeter werd gemeten. De zijtoren bezat op circa 1 meter hoogte, vanaf de onderzijde, een dikke witte pleisterlaag, die van na de middeleeuwen dateert. Mogelijk is deze kalklaag gelijktijdig met die van de Koornmarktspoort in 1840 door de stadsarchitect Nicolaas Plomp aangebracht.¹⁶

Dateringsmogelijkheden

Hoe oud is nu de Hagenpoort? Voor het beantwoorden van deze vraag staan ons enkele bronnen ter beschikking: historische informatie en de gegevens van het bouwwerk zelf, verkregen tijdens de waarneming. De eerste historische vermelding van de Hagenpoort in 1435 brengt ons niet verder, maar het bepalen van de bouwfase van de stadsmuur, waartoe de Hagenpoort behoorde, echter wel.

De eerste ommuring, die aangelegd moet zijn in de tweede helft van de 13de eeuw en het begin 14de eeuw omgaf het oud-stedelijk gebied. Het bouwwerk liep in het westen en zuiden waarschijnlijk parallel aan de Burgel, en in het noorden waarschijnlijk ter plaatse van de Gasthuisstraat. Het oostelijke deel bevond zich aan de Voorstraat-westzijde.

Naderhand vergrootte het stedelijk oppervlak zich in oostelijke en noordelijke richting. Omstreeks 1325 achtte men uitbreiding van de ommuring en omgrachting, om het nieuwe areaal te beveiligen, noodzakelijk. De Burgel moet toen verlengd zijn tot de Botervatsteeg en het bestaande deel van de Burgel werd toen mogelijk uitgediept. Ter plaatse van de Botervatsteeg groef men een nieuwe gracht. De aanwezigheid van een waterloop hier ter plaatse is in 1981-'82 tijdens rioleringswerkzaamheden aangetoond door de vondst van een grachtbedding.¹⁷ Het westelijke segment van de stadsmuur in deze fase liep door de Oudestraat, waarvan in 1979 een deel is opgegraven; het oostelijke deel bevond zich langs de Burgel.

Betrekkelijk kort na deze ommuring vond alweer nieuwbouw van de vestingwerken plaats om een nog ruimer oppervlak aan stedelijk gebied te incorporeren. De start van deze werkzaamheden moet vanaf circa 1337 zijn begonnen en duurde tot in de jaren negentig van die eeuw. Wat kan de reden zijn geweest van de snelle opeenvolging van deze bouwfases?

Terwijl de bouw van de stadsmuur vanaf 1325 gaande was moet duidelijk zijn geweest dat voor het toenemende inwonertal, vanwege de groeiecono-

Westelijk muurwerk van de Hagenpoort met 19de-eeuws pleisterwerk, 2008.
Foto: Alexander Jager.

Houten funderingspalen van de Hagenpoort, 2008. Foto: Alexander Jager.

mie, meer stedelijk areaal benodigd was en de uitgevoerde ommuring ontoereikend was voor de expansie van de stad. Mogelijk is de beoogde uitbreiding van de stadsmuur bewust in twee fasen uitgevoerd. In de wijk die vanaf circa 1325 met verdedigingswerken beveiligd werd, moet huizenbouw in volle gang zijn geweest. Bij de huizenbouw in Kampen omstreeks deze tijd stimuleerde de magistraat de aanleg van stenen muren en daken van daktegels, of dakpannen. Ter ondersteuning van dit streven stelde de Raad diverse subsidies beschikbaar. Om vestiging in de nieuwbouwwijk verder aan te moedigen kon de magistraat er op wijzen dat serieus zaak gemaakt werd van protectie ervan.

Bij de nieuwbouw van de stadsmuur vanaf omstreeks 1325 zullen ontwikkelingen op lange termijn zeker voorzien zijn, maar paste men een rationele planning toe. De nieuwe ommuring beveiligde niet alleen de bewoners van de nieuwe wijk, maar bood tevens bescherming van de buitengewoon omvangrijke stedelijke investeringen in de huizenbouw. Op het eerste gezicht lijkt de aanleg van de nieuwe stadsmuur in deze fase een tijdelijke maatregel, maar de muurstroken langs de Botervatsteeg en door de Oudestraat bewezen vrijwel een halve eeuw hun nut. Het segment langs de Burgel behield nog veel langer zijn functie; de defensieve waarde hiervan verviel pas na de voltooiing van de ommuring in de periode 1462-1505.

Tijdens de tweede uitbreidingsfase van de ommuring verkreeg de Burgel zijn huidige vorm en werd de stadsmuur, langs de gracht, tot aan de Hagenkade verlengd. Ten noorden van het Van Heutzplein, ter hoogte van de Schapensteeg, liep de muur langs het huidige Achterom en de Keizerstraat

naar de Burgel. Van deze muur werd in 1984 een segment langs de Keizerstraat-noordzijde opgegraven. Hierbij werd onder andere een halfronde muurtoren aangetroffen. De nieuwbouw omvatte ook een uitbreiding tussen het Van Heutszplein-noordzijde en het Oorgat, waarmee de stadsmuur niet alleen noordwaarts, maar tevens een flink stuk oostwaarts opschroef. De Hagenpoort moet, evenals de Koornmarktspoort, tijdens deze tweede uitbreidingsfase zijn aangelegd, dus tussen circa 1337-1390. Als aanlegtijd voor de Hagenpoort is een datering rond het midden van de 14de eeuw voorgesteld.¹⁸

Naast het gebruik van historische gegevens kan ook getracht worden op basis van de aangetroffen constructieve elementen van het bouwwerk, het houtwerk en de bakstenen, een datering te verkrijgen. Door de werkzaamheden waren twee losse, aangepunte palen in de bouwput aanwezig; het ene exemplaar was 90 centimeter lang het andere circa 1.20 meter. Zeer waarschijnlijk waren deze palen uit het fundament afkomstig, maar dit kon niet gecontroleerd worden. Met behulp van een geschikt houtmonster kan een dendrochronologische datering uitkomst brengen over de kapdatum van de boom waarvan het hout afkomstig is en daarmee een redelijke schatting van het tijdstip waarop het fundament is aangelegd. Helaas lukte het niet één van de funderingspalen handmatig uit de grond te krijgen. Een poging om een stuk van de palen af te maken mislukte vanwege opkomend grondwater. Zodoende blijft alleen een oriëntering op de bakstenen structuur zelf over, vooral het metselverband en de steenformaten, voor het verkrijgen van een datering. In het muurwerk was geen regelmaat in het metselverband te herkennen. Niettemin was dit in 'wild verband' aangebracht muurwerk bijzonder degelijk. Vervolgens resteert alleen het benutten van de baksteenformaten voor een datering. Er zijn, omdat er voldoende opgaand muurwerk aanwezig is, 10-lagenmaten genomen, maar door de wisselende dikte van de voegen verschaft dit onvoldoende nauwkeurigheid met betrekking tot de baksteenmaten zelf. De afmeting van de toegepaste metselstenen bedraagt: 28 x 14.5/15 x 7.5 centimeter en is forser dan het gemiddelde formaat steen (26 x 12 x 6 centimeter) dat algemeen in de tweede uitbreidingsfase van de stadsmuur is toegepast.¹⁹ Daarmee lijkt de steen in het fundament aan de oude kant, en duidt dit misschien op een vroege aanleg tijdens de tweede uitbreidingsfase (circa 1337-1350).

Een vergelijking tussen de bakstenen uit het fundament van de Hagenpoort met die van een vergelijkbaar bouwwerk, met name de Koornmarktspoort, stuit op diverse problemen. De Koornmarktspoort behoort tot de

zelfde uitbreidingsfase als de Hagenpoort, maar bestond aanvankelijk alleen uit het centrale bouwlichaam met poortdoorgang. Later in de 14de eeuw zijn de twee flankerende torens toegevoegd. In de poort zijn stenen verwerkt die in grootte variëren van 24.5 x 11.5 x 5 centimeter tot 27 x 13 x 6 centimeter.²⁰ Een vergelijking op basis van steenformaten tussen beide bouwwerken is lastig en helpt niet bij de datering van het fundament van de Hagenpoort.

Een apart probleem bij de beoordeling van de steenformaten met betrekking tot de stadsmuur hangt samen met de gefaseerde constructiewijze van het bouwwerk. Uit onderzoek naar de bovengrondse muurdelen langs de IJsselzijde is gebleken dat over de gehele lengte de stroken stadsmuur vanaf het fundament zijn opgemetseld tot een hoogte van 3.80 meter +NAP, gemarkeerd door een rollaag. In een volgend stadium vond afwerking plaats door de muur over de gehele lengte op te trekken tot de gewenste definitieve hoogte. Dit uitgangspunt bij de bouw kunnen we vaststellen voor het resterende muurwerk uit de tweede fase van de 14de eeuw.

Bij de laatste middeleeuwse stadsuitleg (1462-1505) kunnen we een vergelijkbare aanpak vaststellen bij de Broederpoort. Uit een horizontale bouwnaad, zichtbaar aan de oostelijke gevel, blijkt dat de poort bestaat uit een onderlaag en een bovenlaag inclusief kap. Dankzij historische bronnen zijn beide onderdelen te dateren. De onderlaag is in 1465 aangelegd en de bovenlaag in 1468.²¹

Bij de Hagenpoort valt een dergelijke naad niet meer vast te stellen. Wel geeft de bouwmethode, die is aangetroffen bij de veertiende-eeuwse bovengrondse muurdelen en de Broederpoort aan, dat de Hagenpoort op gelijke wijze gefaseerd kan zijn gebouwd. Het steenformaat van het poortfundament sluit aan bij een verwachte datering op basis van historisch onderzoek. Vergelijkend dateren van originele elementen van de middeleeuwse stadsmuur in Kampen op basis van baksteenformaten blijft voorlopig een weerbarstige materie.

Defensieve betekenis van de Hagenpoort

De verheffing van Kampen tot stad door de bisschop van Utrecht werd door de inwoners bouwkundig verzegeld met de aanleg van een stadsmuur. De Kampenaren stonden over het algemeen op goede voet met de kerkvorst en wisten door de eeuwen heen enkele gunstige privileges van hem te verwerven. Het landsheerlijke gezag van de bisschop gold in het Oversticht (Overijssel, Drenthe en de stad Groningen en omgeving), maar drong niet altijd

even krachtig door, zodat effectieve bescherming van het stadsgebied door de Kampenaren zelf georganiseerd moest worden. De oprichting, het onderhoud en de bewaking van de stadsmuur was hiertoe het meest geëigende middel.

Tijdens de middeleeuwen zijn de vestingwerken van Kampen nooit op de proef gesteld, maar in de tweede helft van de 16de eeuw onderging de stad tweemaal een beleg. In de strijd tegen Spanje zond de prins van Oranje in 1572 een legertje onder leiding van zijn zwager, graaf Willem van den Bergh, naar ons land. Van den Bergh veroverde Zutphen, Harderwijk, Elburg en Hattem en richtte zich vervolgens op de drie IJsselsteden. Op 9 augustus stond de graaf voor Kampen, maar van overgave was geen sprake en de aanvallers sloegen het beleg voor de stad. Na een aanvankelijk bombardement met zijn geschut tegen de poort aan de zuidzijde van de stad (de Venepoort), verplaatste Van den Bergh zijn kanonnen naar het noorden om de Hagenpoort onder vuur te nemen, waardoor het gebouw in brand vloog. De stedelingen bedwongen het vuur echter. Vervolgens brachten de belegeraars een mijn onder de poort aan en werd de situatie voor de stad kritiek. Eén van de Kamper aanvoerders onderhandelde, hangend uit een raam van de Hagenpoort, met de belegeraars. Op tamelijk gunstige voorwaarden gaf Kampen zich op 11 augustus over.²²

Na enkele jaren van vrede bracht een krachtig Spaans tegenoffensief de oorlog terug naar Kampen. De stad liet het niet tot een gevecht komen en gaf zich over. Vervolgens werd in Kampen een Spaans garnizoen gelegerd. In het voorjaar van 1578 doken prinsgezinde troepen onder de graaf Van Rennenberg op voor de stad. Na een mislukte overrompelingsactie sloeg nu deze graaf het beleg voor de stad. Met het aanwezige geschut konden de belegeraars niets uitrichten, maar begin juli werden zes stuks geschut van zwaar kaliber aangevoerd en schoot men hiermee een bres in de muur tussen de Hagenpoort en de Kalverhekkendoort. Een bestorming dreigde, maar na onderhandelingen gaf het garnizoen de stad over, op voorwaarde van vrije aftocht.²³

Nog enkele malen stond een vijand aan de poorten van de stad. In 1672 rukte een Frans leger van Lodewijk XIV, met bondgenoten, in Nederland op. Het verschijnen van de sterke Franse legermacht werkte verlamdend op de Kampenaren, die zich zonder een spoor van verzet overgaven. Ook in de Napoleontische tijd riskeerde Kampen geen militaire confrontatie. Nadien was duidelijk dat historische stedelijke vestingwerken, zoals die van Kampen, in een militair conflict hun oude rol niet meer konden vervullen.

Besluit

In de 19de eeuw zagen stadsbesturen in Nederland zich veelal geconfronteerd met de noodzaak tot uitbreiding. De afkondiging van de vestingwet in 1874 betekende dat de stedelijke vestingwerken hun functie definitief verloren, waarna de middeleeuwse stadsmuren, met hun poorten, in vele gevallen slechts beoordeeld als een obstakel, derhalve dienden te verdwijnen. Als gevolg hiervan verdwenen honderden poorten en kilometers stadsmuur voorgoed uit de Nederlandse steden, en resteren thans nog slechts ruim 25 stadspoorten in ons land. In slechts twee steden zijn drie poorten overgebleven: Kampen en Zierikzee.

Te Kampen bleef een belangrijk deel van het muurwerk langs de rivier behouden - vanwege de waterkerende functie. De poorten en torens verdwenen (op de Koornmarktspoort en twee halfronde muurtorens, ter plaatse van Oudestraat 165 en 183 na) eveneens. Twee poorten aan de landzijde bleven vanuit esthetisch oogpunt bewaard bij de aanleg van het stadsplantsoen.

Van de gesloopte poorten kunnen, zoals bleek in 2008 ter plaatse van de Hagenpoort, nog indrukwekkende delen overgebleven zijn. Het openbreken van de bodem bij deze gelegenheid onthulde een massief brok fundament van het poorthuis en de westelijke zijtoren, waarbij bleek dat beide onderdelen gelijktijdig moeten zijn aangelegd. Dit geldt waarschijnlijk ook voor de oostelijke zijtoren. Hiermee is dan weer een stukje kennis toegevoegd aan de puzzel van de Kamper stadsmuur.

Geraadpleegde literatuur

Fehrmann, C.N., *Kampen vroeger en nu*. Bussum 1972.

Fuchs, J.M. en W.J. Simons, *Shell-journaal van Nederlandse stadspoorten*. Rotterdam [1978].

Jager, A., 'De Stadsmuur van Kampen, het segment langs de IJssel'. In: S. Wentink en Janse, H. en Th. van Straalen, *Middeleeuwse Stadswallen en Stadspoorten in de Lage Landen*. Zaltbommel 2000 (3de druk).

H. Clevis (red.) *Overijssels Erfgoed*. Archeologische kroniek van Overijssel over 2002. Zwolle 2002, 61-70.

Jappe Alberts, W., *De Ordinarii van Kampen uit de 15de en 16de eeuw*. Groningen 1961.

Kolman, C.J., 'Van tymmern een steenhuus'. Versteningen in Kampen vóór 1350.' *Overijsselse Historische Bijdragen*, 100ste stuk (1985) 53-82.

Kolman, C.J., 'Naer de eisch van 't werck'. *De organisatie van het bouwen te Kampen, 1450-1650*. Utrecht 1993.

- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Broederpoort Kampen. Bouwhistorische documentatie*. 19 augustus 1996.
- Kossmann-Putto, J.A., *Kamper Schepenacten 1316-1354*. Zwolle 1955.
- Mellendijk, J., *Koornmarktspoort. Rapport*. Kampen 1988.
- Mierlo, Th.M. van, *De verdedigingswerken van Kampen (vóór de 15de eeuwse stadsuitleg). Een reconstructie*. Kampen 1986 (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht).
- Mierlo, Th.M. van, 'Historie rond een kaart uit 1543.' In: *Kamper Almanak 1992*. Kampen 1992, 169-194.
- Mierlo, Th.M. van, 'Ontwikkeling van het stadsbeeld tot circa 1800. Een "cyraet van oude antiquteit".' In: H.J.J. Lenferink e.a. (red.), *Geschiedenis van Kampen. Deel 1 "maer het is hier te Campen"*. Kampen 1991, 13-56.
- Nanninga Uitterdijk, J., 'Het oudste Burgerboek van Kampen.' *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 18de stuk (1891) 23-31.
- Nie, M. van en M. Smit, 'De stadsverdediging langs de IJssel.' In: M. Barwasser en M. Smit (red.) *Acht eeuwen tussen twee stegen. Archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen*. Ede 1997, 77-85.
- Sliepen, H. en H. Stefess (red.), *Projectnota/ MER Waterkering Kampen*. Waterschap Groot Salland. Zwolle 1998.
- Speet, B.M.J. *Historische stedenatlas van Nederland. Aflevering 4 Kampen*. Delft 1986.
- Vrie, D.M. van de en H.L. Janssen, 'Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint Janskerkhof.' In: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen (red.), *In de schaduw van de Sint Jan. (Kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch, nr. 2)*. 's-Hertogenbosch 1997, 48-139.
- Zijlstra, R.O.Th., *Waterkering Kampen-Midden. Technisch en archeologisch onderzoek 2de fase. Van Heutzplein en Buitenhaven*. 1999.

Noten

1. Speet, *Historische stedenatlas*, 33.
2. Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten*, 1.
3. Van de Vrie en Janssen, 'Het archeologisch onderzoek', 53.
4. Van Mierlo, *De verdedigingswerken*, 103.
5. Van Mierlo, 'Historie', 186
6. Van Mierlo, *De verdedigingswerken*, 114.
7. Van Mierlo, *De verdedigingswerken*, 114.
8. Kolman, 'Naer de eisch', 161.
9. Van Mierlo, *De verdedigingswerken*, 115.
10. Kolman, 'Naer de eisch', 161.

11. Jappe Alberts, *De ordinarii*, 1.
12. Fuchs en Simons, *Shell-journaal*, 18.
13. Fehrmann, *Kampen*, 50.
14. Gemeentearchief Kampen, neg. Nr. A85-4A, GAK nr. 315.
15. Zijlstra, *Waterkering*, 8.
16. Fehrmann, *Kampen*, 131. Mogelijk is ook dat de pleisterlaag later is aangebracht.
Gesteld wordt dat de Koornmarktspoort - waarschijnlijk - pas in 1846 voor het eerst gewit zou zijn met schelpkalk. In 1848, 1857, 1860 en 1884 is dit herhaald; Mellendijk, *Koornmarktspoort*, 13.
17. Van Mierlo, *De verdedigingswerken*, 27-30.
18. Van Mierlo, 'Historie', 186.
19. Jager, 'De stadsmuur', 68.
20. Mellendijk, *Koornmarktspoort*, 16.
21. Kolman, *Broederpoort*, 35.
22. Fehrmann, *Kampen*, 56-57.
23. Fehrmann, *Kampen*, 59-60.